

Qədimova Balabəyim Həsənlı qızı⁸⁹ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI VƏ ÜSLUBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran başlıca didaktik vəzifələrdən biri nitq inkişafı və üslubiyyat üzrə görüləcək işlərin məzmunu və onun tədrisi yollarıdır.

Nitq inkişafına diqqət nəinki Azərbaycan dili dərslərində, hətta ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı da diqqət mərkəzində olmalıdır. Tarix boyu bu məsələ həmişə müəllimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı şifahi nitq üçün əsas şərtlərdəndir. Nitqdə vahid ədəbi tələffüz normalarına əməl edilməsi şifahi nitqin anlaşılma və təsir dərəcəsini artırır. Buna görə də ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişləri üzrə aparılan işlər nitq inkişafı üzrə işlərin əsas istiqamətləridir. Bunun üçün ilk növbədə ədəbi tələffüz nədir? Onun həyata keçirilməsi hansı şəraitdə (üslubi çalarlığı nəzərdə tutulur) necə olmalıdır?

Bütün bu suallardan doğru, düzgün istiqamətini müəyyən etmək üçün ilk növbədə müəllim özü nəzəri biliklərə mükəmməl yiyələnmiş, şagirdlərin nəyi bilməli və nəyi bacarmalı olduqlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir.

Hər hansı dildə nitq vərdişlərinə yiyələnməkdə zəruri lüğət ehtiyatının olması ilkin şərtlərdəndir. Lüğətin zənginliyi bir nəpöv dilin, nitqin zənginliyi deməkdir. Ona görə də nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin məzmununa, birincinövbədə, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə aparılan işlər daxildir. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, təmizlənməsi, fəallaşdırılması üzrə işlər aiddir.

Düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı şifahi nitq üçün əsas şərtlərdəndir. Bu baxımdan “tələffüz” ilə müəyyən dərəcədə əlaqədar olanaşağıdakı əlamətdar cəhətləri yadda saxlamaq zəruri şərtlərdəndir.

- Azərbaycan dilinin fonetik sistemində samitlərin əsasən kar və cingiltili qarşılığın bir qanunauyğun formada olması qarşılıqlı samitlərdən formalaşmış müstəqil mənalı söz və morfemlərin fərqlənmiş halda işlənməsi üçün əsas təşkil edir. Məsələn, dağ-tağ, gəl-kəl, ax-ağ, yax-yağ, as-az və s. kimi sözlər və ça-çə, ca-cə kimi şəkilçilər bu qəbildəndir.
- Samit səslərin kar və cingiltili qarşılığa malik olması tələffüz prosesində bəzi fonetik hadisə və qanunların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, palıd-[palıt], ağac-[ağaç], çəkiç-[çəkiç], belə orfoqramlar sözün ortasında 2 sait arasında düşdükdə də baş verir. Məsələn, otaq-otağa
- Tələffüz zamanı sözlərin dəqiq anlaşılmasını təmin edən fonetik çalarlıq ilə əlaqədar bəzi hallar düzgün tələffüz norması sayılır. Məsələn, çəmənlük saat [saˈt], və s. sözlərdə k samitinin [x], kimi, a saitinin [a], kimi səslənməsi və s.
- Sözlərdə səs artımı, səs düşümü, ahəng qanununagörə şəkilçilərin 2 və 4 variantda olması və s. hadisələr müəyyən dərəcədə təkləffüzlə bağlıdır.

Bunlardan əlavə vurğu, intonasiya, hətta fasilə, durğu işarələri və onlardan düzgün istifadə ədəbi tələffüzü tənzimləyir, əks halda sözlərdə, cümlələrdə məzmun fərqi əmələ gətirə bilər, bu da şifahi nitq prosesini həyata keçirməkdə maneçilik törədən şərtlərdəndir. Buna görə də ədəbi tələffüz vərdişləri üzrə aparılan işlər nitq inkişafının ikinci istiqamətidir.

Şagirdlərin nitqinin üslubca zənginləşdirilməsi üzrə işlər də nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin əsas istiqamətləridir. Bildiyimiz kimi, nitqimiz tələffüz cəhətdən də müxtəlif üsluba malikdir.

Azərbaycan dili başlıca olaraq üç tələffüz üslubuna malikdir: bunlardan birini şərti olaraq normativ üslub adlandırmaq olar. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir. Bu ona görədir ki, orfoepik normalar həmin üsluba əsasən tədqiq olunur.

İkincisi kitab üslubudur. Buna məktəblilərimizdə, nitq və alimlərin danışığında təsadüf olunur. Bu üslubdan istifadə edənlər elə başa düşürlər ki, sözlər yazıldığı kimi də tələffüz olunmalıdır. Məsələn, müəllim [məllim], səndən [sənnən], saxlayır [saxliyır] və s. olduğu halda elə yazılış qaydasına uyğun olaraq tələffüz edilməlidir.

Üçüncüsü adi danışiq üslubudur. Adi danışiq üslubu orfoepik tələffüzə nisbətən kitab üslubundan daha çox fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, normativ üsluba əsasən gətirərəm, səninçün, gəl gedək əvəzinə adi danışiq üslubunda gətirərəm, sə!nçün, gə gedək tələffüz edilir.

Adi danışiq üslubundan dialekt xüsusiyyətləri geniş yer tutur. Belə ki, bu üslubda tələffüz edənlər çox zaman mənsub olduqları dialekt xüsusiyyətlərini öz nitqində az və ya çox dərəcədə saxlayırlar. Tələffüz üslubundan istifadə, bir növ fərdi xüsusiyyət daşıyır. Umumiyyətlə, üslubiyyat dilçilikdə fikir və hisslərimizi ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan vasitələri öyrənən bir bölməsidir.

Bizim nitqimiz əsasən 3 şərti 1) nitqin düzgünlüyü 2) aydınlığını və 3) dəqiqliyini təmin etməlidir. Nitqin düzgünlüyü yazıda və danışıda qrammatika qaydalarını gözləməkdən ibarətdir. Nitqin aydınlığı fikri elə ifadə etməlidir ki, dinləyici heç bir çətinlik çəkmədən fikri daha aydın başa düşsün. Dəqiqlik isə danışanın fikrlərinə tamamilə uyğun olmalıdır. Əgər qrammatika məşğələlərinin məqsədi dilin ümumi normalarını öyrənmək yolu ilə düzgün nitq mənimsəməkdirsə, üslubiyyat üzrə aparılan məşğələlərin məqsədi fikir və hisslərimizi müxtəlif və rəngarəng cəhətlərini ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan bütün vasitələri öyrənməklə, nitqin aydın və dəqiqliyini

⁸⁹ BDU Qazax filiali

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

məninsətməkdir. Gözəl nitqə yiyələnmək üçün yalnız qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir ki, nitqi üslubi cəhətdən də düzgün qurmaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi insanın fikir və duyğularını ifadə etmək üçün Azərbaycan dili öz zənginliyi ilə seçilən bir dildir. Ancaq hansı sözü harada, necə bə nə cür işlətmək lazım olduğunu, zəngin söz ehtiyatına malik olmağın və həmin sözlərdən istifadə etmək bacarığının əhəmiyyətini anlatmalıdır. Az sözlə düzgün fikir ifadə etməyin zəruri olduğunu böyük söz ustadları, yazıçılar tarix boyu həmişə diqqət mərkəzində saxlamağı tövsiyə etmişlər. Füzuli sözə qüvvət ver ki, səni yoxdan var etsin deməklə sözün qüdrətini ilahiləşdirərək ondan söz səyyafı kimi istifadə etməyi məsləhət bilmişdir.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində mollaxanalarda keçirilən dərslərdə mollaların adı bir sözü qəliz və uzun cümlələrlə ifadə etdiyini o dövr ziyalımız tənqid edirdi. Məsələn molla “bir kasa su içdim” demək istədiyini “Bir qədəh abi-xoş güvür nuş ilə təskini-ətəşi-dilfekar və iktisabi-fərəhi-bişumar eylədim”-deyərmiş və yaxud bu haqda “Dəbistan” furnalının 1906 №15 sayında yazılırdı:

Bir gün molla dərs verən zamanda manqaldan bir qığılıcı sıçrayıb papağının təpəsinə düşür və bir az sonra təpəsi yanmağa başlayır. Şagirdlərdən biri mollanın təpəsindən çıxan tüstünü görəndə asan sözlə: “Molla əmi papağın yanır” demək əzəvinə, mollanın ibarə ilə danışmaq bərəsindəki nəsihətlərini yadına salıb, qəliz ləfzlər (sözlər) tapmağa başlayır. Biz az fikirləşdikdən sonra mollasına üzünü tutub deyir. “Ey mənim müəllimi-bimisal və ey ustadi-zikamal! Bu şagirdi-pürkamal bu vəch ilə ərzi-fal eyləyir ki, bihikmətül mütəal nari-manqali-pürətəşdən bir şərəreyi-cəvval bərəcəstə olub, şəri-əlül-əlinizdəki papağı işğal eyləmişdir”. Molla işdən xəbərdar olunca papağın təpəsi yanır və papaq yaramaz bir hala düşür. Zəngin bir söz ehtiyatına malik olmaq o demək deyildir ki, həmin sözlərin məzmununu bilmədən işlətmək lazımdır. Yiğcam və mənalı danışmaq istəyən adam danışmağa başlamazdan əvvəl və danışmaq prosesində düşünməli, lüzumsuz cümlə və sözlərə, təkrarlara yol verməməlidir.

Bu məqsədlə müəllim orta məktəb şagirdləri ilə üslubiyyətə aid bir sıra məşğələlər aparmalıdır. Həmin məşğələlərdə şagirdlər öz nitqlərini zənginləşdirmək, hiss və duyğularını təsirli, obrazlı bir dildə ifadə edə bilmək üçün müəyyən sözlər seçməyi bacarmalıdır.

Müəllim orta məktəbdə şagirdlərə sözləri seçib yerli-yerinə işlətməyi öyrədərkən ilk növbədə, sinonimlərdən başlamalı və bu haqda onlara məlumat verməlidir. Sinonimlər şəkildə müxtəlif, mənacə bir-birinə yaxın olan sözlərə deyilir. Məsələn, ürək-könül-qəlb, gözəl-qəşəng-yaraşlıq və s. üslubiyyətdə sinonimlərin mühüm vəzifələridir.

- 1) Sinonimlər fikrin dəqiq ifadə olunmasına kömək edir. Məsələn, ürəyim döyünür əzəvinə könlüm döyünür deyə bilmərik və yaxud gözəl vətən əzəvinə yaraşlıq vətən demək olmur.
- 2) Sinonimlər cümlədə eyni sözlərin təkrar edilməsinə yol vermir, məsələn, adamda insanlıqdan əsər-ələmət yoxdur.
- 3) Sözləri başqası ilə əvəz etməyə imkan yaradır.

Sinonimlər bəzi eyni kəlmələrin təkrarı ilə üslubda əmələ gələcək nöqsanlardan xilas edir. Deməli nitqdə ifadələri ağırlaşdırmamaqdan ötrü sinonimləri bilmək lazımdır.

Müəllim şagirdlərə Müasir Azərbaycan dilinin lüğətinin sinonimlərlə zəngin olduğunu anlatmalı ya mətnlərin və yaxud da test tapşırıqları ilə sinonimik cərgəni necə tapmağın yollarını göstərməlidir. Belə tapşırıqlar təxminən aşağıdakı məzmununda olmalıdır.

1. Verilmiş şeir parçasından sinonimləri seç, yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqi göstər.

Ağlasan hönkür-hönkür ağla,
Gülsən qəh-qəhə çək gül.
Ağlasan da, gülsən də,
Qoy doysun tamam könül.

2. Sinonimlər cərgəsini müəyyənləşdirin:

- a) gözəl-göyçək, ağıllı-dəli
- b) dünya-cahan-ələm, dadlı-ləzzətli
- c) körpə-çağa, alçaq-hündür
- d) qoca-yaşlı, enli-kök
- e) balaca-küçük, böyük kiçik.

3. Mənim üçün böyük qənim vardır,

Hicran, ayrılıq və həsrət.
Yaraşlıq bir cavandan,
Ayrı düşüb çəkmişəm dərd.
Şeirdə işlənmişdir:

- a) antonim
- b) köhnəlmiş sözlər
- c) termin
- d) sinonim
- e) yeni söz

Daha sonra antonim, omonim sözləri düzgün seçməklə fikri dəqiq və düzgün ifadə edə bilirlər. Antonimlər, omonimlər nitqimizdə daha çox rastlaşdığımız ifadələrdir. Bunun üçün də müəllim antonimləri düzgün seçmək üçün aşağıdakı tapşırıqların üzərində sərbəst işləməyi bacarmalıdır.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

Tapşırıq 1. Şadlıq, soyuq, sağlamlıq, gənclik, quraqlıq, yüksək, güclü, çalışqan sözlərinin əks mənalarını tapın və onları cümlədə işlədin.

Test 1:Antonimləri göstərin

- güclü-gücsüz
- böyük-uca
- dünya-cahan
- gec-tez
- zaman-vaxt

Test 2: Hansı söz omonimdir?

- ayaq
- nəhəng
- diş
- qır
- əsr

Test 3: Dava idi, dərman idi,

Təbib idi, loğman idi.

Bir çağlayan ümman idi,

Gur dənizli cavanlığım.

Nümunədə işlənmişdir.

- omonim
- sinonim
- antonim
- neologizm
- arxaizm

Daha sonra müəllim tərkibində çoxmənalı sözlər, arxaizmlər, tarixizmlər, terminlər və s olan mətnlər üzərində şagirdləri işlətməli onların müxtəlif üslublar haqqında bilik və bacarıqlarını möhkəmlətməmiş olur. Nitq inkişafı və üslubiyyatın tədrisi üzrə iş apararkən onların bir-birinə qarşılıqlı təsirini müəllim şagirdlərə anlatmalı və onları bu istiqamətdə görüləcək işlərin məzmununu ilə tanış etməlidir. Əgər belə olarsa şagirdlər müstəqil cümlə qurmaq, dəqiq, düzgün, ifadəli fikir söyləmək, lüğətlərdən sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmə bilirlər.

Nitq inkişafı,üslubiyyatın tədrisiyalnız aşağı siniflərdə ibtidai sinif müəllimlərinin, yuxarı siniflərdə isə dil-ədəbiyyat müəllimlərinin vəzifələridir. Bu sahədə iş digər fənlərin tədrisi zamanı da müəllimlərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Şagird nitqi, o cümlədən tələffüzü üzərində vahid məktəb nəzarəti o zaman səmərəli nəticə verə bilər ki, bu iş məktəbin bütün müəllimləri cəlb olunsun.

Ədəbiyyat

- “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” Müəllimlər üçün vəsait. Bakı-2005
- “Kurikulum” elmi-metodik jurnal №1,3
- A.Abdullayev. “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” Bakı-1966
- A.Abdullayev. “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının tarixi”. Bakı-1968
- Ə.M.Dəmirçizadə. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı-1984
- H.Balıyev. “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” Bakı-1988
- N.Ə.Abdullayev. “Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri”. Bakı-2008

Acar sözlər: nitq, üslubiyyat, inkisaf, şagird, məktəb, metod.

Ключевые слова: речь, стилистика, развитие, ученик, школа, метод.

Key words: speech, stylistic, development, student, school, method

Summary

Speaking about the content and organization of the methodology of the work on speech development and styling in Azerbaijani language classes, the students' vocabulary works can be very effective and effective.

Obtaining styles of language and the ability to use it in literary language creates excellent speech habits in students. Proper use of words, expressing more words in less words is the key requirement for speaking. Implementing this is a more perfect result in the school environment.

Резюме

Говоря о содержании и организации методики работы по развитию речи и стайлингу на уроках азербайджанского языка, словарный запас учеников может быть очень эффективным и действенным.

Получение стилей языка и умение использовать его в литературном языке создает отличные речевые привычки у студентов. Правильное использование слов, выражение большего количества слов в меньшем количестве слов является ключевым требованием для разговора. Реализация этого является более совершенным результатом в школьной среде.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova